

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Забзалюк Д.Є.

РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В ЄРУСАЛИМСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 340.15(33)»653»

Постановка проблеми. Влітку 1099 року хрестоносці штурмом взяли Єрусалим, заснувавши Єрусалимське королівство на чолі із Готфрідом Бульйонським. Незабаром після взяття Єрусалиму хрестоносці оволоділи значною частиною східного узбережжя Середземного моря. За допомогою флоту венеціанців, генуезців і пізанців, які приєдналися до Хрестоносного руху в надії отримати від нього вигоду, вони захопили багато портових міст. До початку XII ст. на Сході утворилося чотири держави хрестоносців: на території Південної Сирії і в Палестині – королівство Єрусалимське, на північ від нього – графство Тріполі, князівство Антиохійське і графство Едеське.

Поділивши між собою нові володіння, хрестоносці встановили в них феодальні порядки, багато в чому схожі з тими, які існували на їх батьківщині.

Найважливішим об'єктом дослідження в рамках обраного напрямку є Перше Латино-Єрусалимське королівство – найбільш велика і стійка в політичному, економічному і соціальному відношенні держава хрестоносців, правитель якого був сюзереном всієї території Латинського Сходу. Державний лад цього королівства склався в результаті синтезу західноєвропейських, візантійських, мусульманських і сирійських державно-правових традицій в складних історичних умовах. Останні характеризувалися наявністю постійної військової загрози, необхідністю підтримки міцної центральної влади, нестачею людських, матеріальних і грошових

ресурсів. Найважливішою особливістю даного синтезу було те, що деякі із зазначених традицій отримали подальший розвиток, інколи значно стрімкіший, ніж в державах, звідки вони були запозичені. Інші ж залишилися практично незмінними, склавши архаїчний пласт хрестоносної культури. Завдяки подібному поєднанню Єрусалимське королівство за вісімдесят вісім років свого існування не тільки пройшло шлях, на який західноєвропейські держави витратили століття, а й значно випередило їх за темпами розвитку.

Метою даної статті є дослідження формування правових відносин та правової системи в Єрусалимському королівстві у добу Хрестоносного руху, а саме після I-го Хрестового походу та завоювання хрестоносцями Єрусалиму.

Стан дослідження проблеми. Вивчення Хрестоносного руху, як однієї з найяскравіших сторінок у середньовічній історії Європи, розпочалося на рубежі XV – XVI ст. і продовжується до сьогоднішнього дня. Протягом багатьох років дослідниками було написано тисячі праць, у яких розглядалися найважливіші події Хрестоносного руху на Схід. Зокрема, Г. Майер, який склав у 1960 р. бібліографію з історії Хрестових походів, нарахував більше п'яти з половиною тисяч досліджень з даної проблеми [1, р. 220–226]. Безсумнівно, проблематика суто військової сторони Хрестоносного руху, участі у ньому практично усіх прошарків тогочасного феодального суспільства, а також релігійне підґрунтя даної місії щодо звільнення Гробу Господнього від іновірців, є актуальними і зараз та зумовлюють активні дискусії серед науковців. Особливо, коли йде мова про такий глобальний процес, як «зіткнення цивілізацій» та при трактуванні даного явища західними та східними ученими.

Однак, надзвичайно важливим компонентом доби Хрестоносного руху є вивчення латино-єрусалимського права, яке включає окремі законодавчі акти періоду 1099-1187 рр., королівські і сеньйоріальні акти, документи різних курій городян, а також праці юристів кінця XII – середини XIII ст. Цей комплекс джерел дозволяє створити лише загальну характеристику латино-єрусалимського права.

При аналізі даної проблематики звертаємось до праць вітчизняних та зарубіжних дослідників: Т. Арчера, М. Балара, М. Барбера, А. Бишопа, Дж. Брандейджа, М. Гранклода, Р. Груссе, В. Гурвича, А. Гуревича, П. Едбері, В. Зеньковського, К. Костика, С. Кютнера, А. Лайу, Дж. Ла Монта, С. Лучицької, К. Льюїса, Х. Майера, Дж. Райлі-Сміта, С. Рейнольдса, Ж. Рішара, П. Слотердайка, Дж. Філіпса, Дж. Франса, Б. Хемілтона, М. Шейнмана, Дж. Янга та інших.

Виклад основних положень. Безсумнівим є той факт, що в основі суспільно-політичного ладу держав хрестоносців лежала феодальна ієрархія. Першим серед сеньйорів вважався король Єрусалимський. У васальній залежності від нього знаходилися три інших правителя, але фактично вони були самостійні. Вся територія поділялася на лицарські феоди різної величини, власники яких були пов'язані відносинами васалітету. Васали повинні були нести військову службу і виконувати волю сюзерена. При цьому на відміну від західноєвропейських звичаїв король мав право вимагати її протягом усього часу, так як держави хрестоносців постійно перебували в стані війни з сусідами. Барони і інші васали зобов'язані були брати участь в засіданнях феодальної ради – Асизах або куріях. Королівською курією називалась так звана «висока палата», що складалася з великих феодалів, котра одночасно була і феодальним судом, і військово-політичною радою. Вона обмежувала королівську владу; без її згоди король не міг прийняти жодного скільки-небудь важливого рішення. Всі ці положення були зафіксовані в «Єрусалимських Асизах» - суддебнику, де були зафіксовані і регламентовані феодальні звичаї Єрусалимського королівства. У цих «Асизах» детально описувались права сеньйорів і обов'язки васалів, порядки феодального суспільства тощо.

«Єрусалимські Асизи» являли собою свого роду кодекс звичаєвого права XII століття, котрий діяв в створених хрестоносцями державах: Єрусалимському королівстві, Кіпрському королівстві та ін. «Асизами» називали як судові засідання, так і прийняті на них постанови. Хоча від XII століття – періоду розквіту Єрусалимського королівства – ніякі письмові юридичні тексти не

збереглися, цілком очевидно, що і в цей час на латинському Сході існувала досить розвинена правова система. До XIII століття пам'ять про неї була практично втрачена, але середньовічні правознавці (Філіп Новарській, Жан Ібелін та ін.) на підставі усної традиції реконструювали колишній правовий звід законів, який зник під час взяття Єрусалиму Салах ад-Діном в 1187 році [2, с. 155].

Згідно з цією традицією, перший правитель Єрусалимського королівства Готфрід Бульйонський в 1099 році заснував так званий Вищий суд і Суд городян. Він створив колегію, яка складалась з найважливіших васалів, в якій сам головував. Ця колегія була і урядовою радою і судом для знаті. Для інших станів в Єрусалимі та інших містах були влаштовані особливі суди, які діяли під головуванням губернатора міста (віконта) і склалися з 12 присяжних. Дещо згодом довелося влаштувати спеціальні суди для торговців, що привозять товари морем і суходолом [3, с. 84].

Отже, для здійснення свої повноважень двома головними судами – для знаті і для простих людей – були складені два окремі юридичні зводи під загальною назвою «Асизи Єрусалимського королівства».

Законодавчі акти («Асизи») цих судових органів фіксувалися в письмовій традиції з перших днів існування держави хрестоносців. Акти записувалися на стародавній французькій мові і зберігалися в церкві Гробу Господнього, від чого і складений на їх основі правовий звід отримав назву «Листи Гробу Господнього». Згідно з переказами скриню, в якій вони перебували, міг відкрити тільки король, патріарх Єрусалиму або віконт міста. Кожен Асиз, за словами єрусалимських юристів, був нібито записаний на окремому аркуші, причому текст починався ілюмінованою початковою літерою, а кожна нова рубрика червоним чорнилом. Ці відомості сучасні історики права схильні розглядати як легендарні.

На початковому етапі ці правові акти укладалися на основі запозичень з канонічного права і різноманітних феодальних правових звичаїв західноєвропейського походження. Таким чином, латино-єрусалимське право в результаті законодавчої діяльності правителів королівства і роботи органів центрального і місцевого

управління поступово знайшло внутрішню єдність. Останнє полягало в тому, що письмові джерела права («Єрусалимські Асизи» і «Наблуські канони»), а також численні правові звичаї практично однаково застосовувалися на всій території королівства, що вигідно відрізняло державу хрестоносців від її західноєвропейських аналогів. Розвиток латино-єрусалимського права, з одного боку, проходило під впливом рецепції візантійського, а через нього – і римського права, з іншого ж – супроводжувалося включенням в його структуру відокремлених інститутів мусульманського, сирійського та італійського (венеціанського, генуезького, пізанського) права.

Перші Асизи регулювали питання, пов'язані зі спадкуванням, васальною службою, майновими спорами і кримінальними злочинами. Незважаючи на створення основ законодавства, багато проблем, пов'язаних з васально-сеньйоріальними відносинами, судовим процесом, відносинами між станами, між франками і мусульманами, франками і східними християнами, і т.д., залишалися нерегульованими. Ситуація ускладнювалася тим, що на початку XII в. на території королівства набули поширення правові звичаї різних регіонів Європи.

Збереженням цих пам'яток права, відомих під назвою «Єрусалимських Асизів», ми зобов'язані венеціанцям. Адже острів Кіпр, як відомо, у 1490 році підпав під владу Венеціанської республіки. Рада Десяти доручила (1531 р.) особливій комісії розшукати найкращі тексти книг обох судів (*La haute cour* і *Cour des bourgeois*) і перекласти їх на італійську мову. Комісія вибрала щодо першого суду один рукопис XIV ст., а щодо другого – рукопис XV ст. Вони були перекладені істориком Флоріо Бустроні і надруковані в 1535 році. Французький текст був надрукований пізніше: в 1690 році Томасьер видав «*Le Livre de Jean d'Idelin*» із власними тлумаченнями. У 1839 році «*Le Livre des assises de la cour des bourgeois*» був виданий Кауслером в Штудгарті (за рукописами Мюнхенського архіву, з варіантами з рукопису венеціанського). Нарешті, уся сукупність текстів під назвою «*Assises de Jérusalem*» була надрукована Беньо в «*Collection des historiens des Croisades*» і видана в двох томах (1840–1843 pp.). Грецький пе-

реклад трьох документів надрукований у Венеції у 1877 році під назвою «*Bibliotheca graeca medii aevi*» [4].

У той же час застосування мусульманських і східно-християнських правових звичаїв було обмежено через особливості правового становища відповідних груп населення. У 1120 були прийняті двадцять п'ять «Наблуських канонів», які встановлювали різні покарання за порушення церковних обітниць, перелюб, содомію, двоєженство, порушення заборони на носіння християнської одягу мусульманами, грабіж. Зазначений документ був складений під впливом окремих положень візантійських законодавчих кодексів, проте деякі канони були результатом самостійної нормотворчості хрестоносців. «Наблуські канони» не містили норм феодального права і представляли собою збірник з декількох груп правових положень, покликаних врегулювати найбільш нагальні проблеми, що накопичилися в королівстві за перші двадцять років його існування.

Особливі умови прийняття «Наблуських канонів» стали причиною того, що вони не були включені в текст «Листів Гробу Господнього», які зберегли статус головної законодавчої опори держави і продовжували доповнюватися новими Асизами. У період з 1118 по 1187 рр. в розвиток колишніх положень або з метою початкового врегулювання були прийняті кілька десятків законодавчих актів, які стосувалися питань регулювання васально-сеньйоріальних відносин, майнових і сімейних відносин, операцій з нерухомістю, спадкування, статусу окремих категорій населення, податкової системи, порядку роботи Високої Курії, Курій Городян та інших курій.

«Листи Гробу Господнього», «Наблуські канони» і систематизоване (в значній мірі) звичаєве право, які застосовувалися однаково і повсюдно, регулювали всі основні сторони життя королівства, сприяючи створенню єдиного правового простору – явища, невластивого для Європи XII століття. Унікальним досягненням франків стало збереження в рамках даного простору інститутів мусульманського і сирійського права, хоча з огляду на соціальні відмінності між хрестоносцями і некаталицьким насе-

ленням його проникнення в судову практику (за винятком курій сирійців) і тим більше в Асизи було виключено.

Особливе геополітичне становище держави хрестоносців змусило його для більш ефективної реалізації власних функцій створити цілу систему зв'язків з мусульманським світом, Візантійською імперією та Європою. Підсумком цього процесу стала поява різноманітних міжнародних угод, які нарівні з національним правом служили меті зміцнення державного ладу. Відносини між Єрусалимським королівством і мусульманськими державами, в першу чергу, Еміратами Сирії, в більшій мірі будувалися під впливом територіальних домагань, ніж релігійної нетерпимості. Свідченням цього були офіційні союзи між «франками» і «сарацинами», найчастіше спрямовані проти спільного ворога.

Ще більш дивним результатом взаємодії латино-єрусалимської і мусульманської правових культур було створення спеціально позначених зон, де заборонялося атакувати торгові каравани навіть під час війни. Таким чином, зазначені культури могли мирно співіснувати не тільки на внутрішньодержавному, а й на міжнародному рівні. Зв'язки між Латино-Єрусалимським королівством і Візантійською імперією – державами абсолютно різного рівня – носили, проте, характер повноцінної правової, політичної, економічної і культурної взаємодії, заснованої на близькості інтересів і відсутності прямих приводів до зіткнення. Військові союзи між Константинополем і Єрусалимом були регулярним явищем протягом усього XII століття.

Завдяки укладенню таких договорів особливе місце в структурі латино-єрусалимського права зайняли окремі норми і інститути права зазначених держав. Географічна віддаленість держав Західної Європи стала основною причиною того, що зв'язки Єрусалимського королівства з ними доволі часто виходили за рамки дипломатичних поїздок для отримання військової та фінансової допомоги та укладення династичних шлюбів.

Нарешті, серйозний вплив з боку візантійської традиції знало на собі правове регулювання посольських відносин між державами. Серед європейських держав найбільш тісні політико-економічні зв'язки склалися у Єрусалимського королівства з

італійськими морськими республіками, перш за все, Генуєю і Венецією. Дарування їх представникам нерухомості і різного роду торгових і правових привілеїв в обмін на допомогу в завоюваннях стало для хрестоносців поширеною практикою вже в перші роки XII століття.

Надзвичайно важливим завданням для держав хрестоносців була систематизація у правовому полі усіх сфер суспільно-політично, соціально-економічного та культурного життя.

Достовірно відомо, що перша спроба кодифікації єрусалимської правової традиції була зроблена при єрусалимському королі Аморі II Лузіньяну (1197–1205), який доручив досвідченому в законах сеньйору Раулю Тіверіадському відновити колишній правовий звід. Хоча спроба не вдалася, але єрусалимський юрист Філіп Наваррський почерпнув у сеньйора Рауля багату інформацію, якою згодом поділився з іншим знавцем тогочасного права – Жаном Ібеліном.

Написані на основі цих усних оповідань тексти увійшли в якості складових частин у правовий звід XIII століття, який відомий нам під назвою «I. a.». Цей звід законів включав дві великі частини. Перша – «Книга Вищого суду», куди входили «Книга для короля» (можливо, найдавніша частина «I. a.»), «Книга Жана Ібеліна», «Книга Філіпа Наваррського», а також «Книга Жоффруа Ле Тора». Відповідно ця частина містила рішення засідань Вищого суду, який складався із знатних васалів. У другій частині – «Книзі Суду городян» – зафіксовані судові постанови міської курії, яка складалася з лицарів, які проживали в містах, і купців [3, с. 86–87].

«I. a.» прийнято вважати класичним кодексом феодального права, котрий найбільш повно відображав феодальні інститути, ієрархію всередині знаті і лицарства, їх васальні і майнові відносини один з одним, а також і з королівською владою. Ця пам'ятка права вплинула на законодавчі склепіння XIII століття – так звані «Асизи Романії в Латинській імперії», «Асизи Антиохії в Антиохійському князівстві» та ін.

Після падіння Єрусалимського королівства (1187 р.) засідання уряду і судів були перенесені спочатку в Аккру, а після втрати

цього міста (1291 р.) на острів Кіпр, в Нікосії. У цих двох містах і з'явилися юристи, які прагнули розтлумачити це своєрідне право. Зі збережених найдавніших коментарів нам відомі: 1) «Le livre de forme de plait», складений в першій половині XIII ст. Філіпом Наваррським – юристом, моралістом і поетом. Цей трактат, що був викладений в 94 параграфах у вигляді уроків являв собою порядок судочинства суду знатних (La haute cour); 2) «Le livre des assises et des bons usages du royaume de Jérusalem», складений в 1266 р. відомим могутнім бароном Ібеліном. Це великий підручник, що доповнює попередній, який мав у XIV ст. на Кіпрі статусу офіційного кодексу (один вивірений особою комісією екземпляр зберігався в соборі у Нікосії, однак в XV ст. цей екземпляр зник, і до нас дійшли тільки його копії; 3) «Le Livre de Geoffroy le Tort» - збереглися лише уривки – 32 глави, що представляють витяг з попереднього; 4) «Le Livre de Jacques d'İbelin» - зрозумілий і чітко складений в 69 главах конспект феодального права, що діяв в Кіпрському королівстві; 5) «La Clef des assises» невідомого автора, котрий являвся витягом з трактату Жана Ібеліна; 6) «Le Livre au goi» (52 глави), який ймовірно був укладений в Аккрі між 1271 і 1291 роками. Тут містяться цікаві дані про права престолонаслідування і регулювання деяких феодальних відносин [4].

Такий ґрунтовний аналіз даних нормативних актів зумовлений розумінням правового підґрунтя, на основі якого здійснювалось управління захоплених хрестоносцями територій.

Висновок. Незважаючи на те, що «Єрусалимські Асизи» не охоплюють всі сфери суспільних відносин, регульованих правом, в них знайшли своє правове втілення все ті аспекти, які були найбільш актуальні для феодального суспільства XII – XIII ст.: захист володіння від неправомірного посягання, передача землі по спадку, питання взаємин світської влади з церквою і про межі їх юрисдикцій. В Асизах були сформульовані положення про новий порядок проведення слідчих дій і судової процедури. Таким чином, саме в Асизах були закріплені вихідні, основоположні, базові положення, на яких в подальшому формувалося і розвивалося система європейського континентального права.

1. Mayer H. E. *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzuge. Hannover, 1960. 270 p.*
2. Лучицкая С. И. *Источниковедческие особенности «Иерусалимских ассиз» в медиевистике XIX—XX вв. Средние века. 1988. Вып. 51. С. 153–166.*
3. Лучицкая С. И. *«Иерусалимские ассизы» – памятник средневекового права. Сборник материалов «Из истории социально-политической и культурной жизни античного мира и Средневековья. Москва: ИВИ. 1985. С. 79–95.*
4. Grandclaude M. *Étude critique sur les Livres des Assises de Jérusalem. Paris, 1923. 565 p.*

Забзалюк Д.Є. Регулювання правових відносин в Єрусалимському Королівстві в добу Середньовіччя

Дана стаття присвячена проблемам регулювання правових відносин в Єрусалимському королівстві хрестоносців в період 1099 – 1187 років. Досліджуються особливості правових відносин в найбільш великому і стійкому в політичному, економічному і соціальному відношенні державі хрестоносців, в якій державний лад склався в результаті синтезу західноєвропейських, візантійських і мусульманських державно-правових традицій, встановивши в ній феодальні порядки, багато в чому схожі з тими, які існували на їх батьківщині.

Аналізується діяльність королівської курії, що складалася з великих феодалів, і яка одночасно була і феодальним судом, і військово-політичною радою. Вказується, що усі політичні, соціально-економічні та правові положення були зафіксовані в «Єрусалимських Асизах» - судбнику, де були визначені і регламентовані феодальні звичаї Єрусалимського королівства. В статті детально описані права та обов'язки феодалів, їх васалів та інших верств населення, а також зроблено акцент на регулювання феодальних відносин на завойованих хрестоносцями в результаті Першого Хрестового походу територіях. Саме в Асизах були закріплені основоположні та базові положення, на яких в подальшому формувалася і розвивалася система європейського континентального права.

В статті вказується на те, що «Єрусалимські Асизы» являли собою свого роду кодекс звичаєвого права, котрий діяв в створених хрестоносцями державах: Єрусалимському королівстві, Кіпрському королівстві, графстві Тріполі, князівстві Антиохійському, Едеському графстві та ін. Констатовано, що, не дивлячись на те, що «Єрусалимські Асизы» не охоплюють всі сфери суспільних відносин, регульованих правом, в них знайшли своє правове втілення все ті аспекти, які були найбільш актуальні для тогочасного феодального суспільства, що дозволяє констатувати існування на латинському Сході досить розвиненої правової системи.

Ключові слова: Єрусалимське королівство, правові відносини, правовий звичай, правовий звід, правовий акт, правова система, Середньовіччя, Хрестоносний рух, Асизы, канони.

Zabzaliuk D. Regulation of legal relations in The Kingdom Of Jerusalem in the Middle Ages

Abstract: This article is devoted to the problems of regulation of legal relations in the Kingdom of the Crusaders in Jerusalem in the period 1099 – 1187 years. The peculiarities of legal relations in the largest and most politically, economically and socially stable crusader state, in which the state system was formed as a result of the synthesis of Western European, Byzantine and Muslim state and legal traditions, establishing feudal orders, largely similar to those which existed in their homeland.

The activity of the royal curia, which consisted of large feudal lords and which was both a feudal court and a military-political council, is analyzed. It is stated that all political, socio-economic and legal provisions were recorded in the «Assisi of Jerusalem» - the court code, which defined and regulated the feudal customs of the Kingdom of Jerusalem. The article describes in detail the rights and responsibilities of feudal lords, their vassals and other segments of the population, as well as emphasizes the regulation of feudal relations in the territories conquered by the Crusaders because of the First Crusade. It was in Assisi that the fundamental and basic provisions were enshrined, on which the system of European continental law was further formed and developed.

The article points out that the «Jerusalem Assisi» was a kind of code of customary law, which operated in the Crusader states: the Kingdom of Jerusalem, the Kingdom of Cyprus, Tripoli, the Principality of Antioch, the County of Edessa and others. It is stated that, despite the fact that the «Jerusalem Assisi» does not cover all areas of social relations governed by law, they found their legal embodiment all those aspects that were most relevant to the feudal society of that time, which allows us to state the existence in Latin East fairly developed legal system.

Key words: Kingdom of Jerusalem, legal relations, legal custom, legal code, legal act, legal system, the Middle Ages, the Crusades, Assisi, canons.

Книш В.В.

**ЮРИДИЧНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ
РАДЯНСЬКИХ КОНСТИТУЦІЯХ 1919 ТА
1929 РОКІВ**

УДК 340.132.8; 342.086

Актуальність теми дослідження (постановка проблеми).

Питання формування та подальшого розвитку інституту конституційно-правової відповідальності, її юридичного закріплення та утвердження механізму її реалізації завжди відіграло важливу